

УДК 659.125 + 025.178 1477 «192»
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/28.208896>

Ірина ДУБРОВІНА,
 orcid.org/0000-0002-6676-4789
 кандидат педагогічних наук,
 науковий співробітник відділу музичних фондів
 Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
 (Київ, Україна) iradubrovina@ukr.net

Антон КАРМАЗІН,
 orcid.org/0000-0002-8860-0355
 член Національної спілки композиторів України,
 старший науковий співробітник
 Музею театрального, музичного та кіномистецтва України
 (Київ, Україна) karmazinanton82@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО ОФОРМЛЕННЯ НОТНИХ ВИДАНЬ 20-х років ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ІЛЮСТРАЦІЙ Г. БЕРКОВИЧА)

У статті надається загальна характеристика візуального представлення художнього оформлення українських нотних видань 20-х років ХХ століття. Проаналізовано типи та види художнього оформлення нотних видань зазначеного суспільно-історичного періоду. Здійснено компаративний аналіз наукових джерел, які доводять, що на початку ХХ століття у вітчизняній графіці відбуваються процеси пошуку нових художніх ідеалів, засобів, технік (значущість символізму, футуризму, кубізму та декоратизму) через упровадження національного в мистецтві. Специфічною рисою в 1920–1930 роки в образотворчому мистецтві стає поєднання західноєвропейських новацій із національними особливостями, що дає підстави говорити про новий напрям – ствердження самобутніх рис українського національного стилю. Огляд художнього оформлення нотних видань 20-х років ХХ століття відкрив маловідому сторінку творчості Г. Берковича як яскравого новатора-ілюстратора, неординарного графіка, втілювача естетичних ідей вітчизняного авангарду. Описано особливості художнього процесу українського авангарду, розширено відомості про сфери творчої діяльності художника, запропоновано опис різних видів ілюстрацій нотних видань художника в період його становлення.

Спираючись на дослідження бібліографічних описів нотних видань того часу, створених працівниками Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського каталогів нотних видань, автором була доведена необхідність опрацювання невідомих сторінок життя та творчості багатьох талановитих художників-ілюстраторів для сучасних мистецтвознавчих досліджень. Досліджується складний етап становлення молодого художника в період українського авангарду. У процесі опрацювання нотних видань 1920-х років ХХ століття виявлено криптонім Григорія Берковича – «ГБ», що дозволив безпомилково визначити авторство художника-ілюстратора як портретний графічний начерк.

Ключові слова: нотні видання, книжкова графіка, образотворче мистецтво, художнє оформлення, український авангард.

Iryna DUBROVINA,
 orcid.org/0000-0002-6676-4789
 Candidate of Pedagogical Sciences,
 Researcher of the Department of Music Funds
 National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi
 (Kyiv, Ukraine) iradubrovina@ukr.net

Anton KARMAZIN,
 orcid.org/0000-0002-8860-0355
 Member of the National Union of Composers of Ukraine,
 Senior Researcher
 at the Museum of Theatrical, Musical and Cinema Art of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine) karmazinanton82@ukr.net

FEATURES OF ARTISTIC DESIGN OF THE SHEET MUSIC EDITIONS OF THE 20-ies OF XX century (ON THE EXAMPLE OF THE ILLUSTRATIONS BY H. BERKOVYCH)

The article gives a general characteristic of visual representation of the artistic design of the Ukrainian sheet music editions in the 1920s. The types and kinds of artistic design of the music editions of the specified social and historical

period are analyzed. There is carried out the comparative analysis of the scientific sources, which prove that at the beginning of the XX century the processes of search for some new artistic ideals, means, techniques (the significance of symbolism, futurism, cubism and decoration) through the introduction of the national in art took place in the national graphic arts. A combination of some Western European innovations with the national peculiarities becomes a specific feature of the fine arts in 1920–1930, which gives reason to speak about a new direction – acceptance of the original features of Ukrainian national style. A review of the design of the sheet music editions in the 1920s opened a little-known page of H. Berkovych's work as a brilliant innovator-illustrator, extraordinary graphic artist, the one who embodies the aesthetic ideas of the national avant-garde. The features of the artistic process of the Ukrainian avant-garde are described, information about the spheres of the artist's creative activity is expanded, a description of the various types of illustrations of the artist's sheet music editions in the period of his formation is offered.

Basing on the study of the bibliographic descriptions of the sheet music editions of that time, catalogs of sheet music editions by National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi staff, the author proved need to work on the unknown pages of life and work of many talented illustrators for the contemporary art studies. Investigates the difficult period of becoming a young artist in the Ukrainian avant-garde. In the course of the study of sheet music in the 1920s, the cryptonym Grigory Berkovich – "GB" was discovered, which made it possible to unmistakably define the authorship of the illustrator as a portrait graphic sketch.

Key words: sheet music editions, book graphics, fine arts, design, Ukrainian avant-garde.

Постановка проблеми. Результатом систематичної роботи з нотними виданнями 20-х рр. ХХ ст. стало створення співробітниками Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) наукових каталогів: «Українські нотні видання 1917–1923 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (автор І. Савченко); «Українські нотні видання 1923–1934 рр.» (інструментальна музика, автори Л. Івченко, О. Вакульчук); «Українські нотні видання 1924–1930 рр.» (вокальна музика, автори Л. Івченко, І. Бобришева). Перелічені каталоги містять бібліографічні описи нотних видань, що потребують ґрунтовних досліджень у просторі сучасних мистецтвознавчих процесів. Робота науковців НБУВ була спрямована на опрацювання як нотного матеріалу, так і відомостей про митців 20-х рр. ХХ ст., що дало змогу по-новому оцінити різні невідомі сторінки творчості таких талановитих художників-ілюстраторів, як Г. Беркович, Л. Лозовський, О. Маренков, Є. Мей, Ю. Михайлів та ін.

Аналіз досліджень. У наукових дослідженнях мистецтвознавців Н. Асєвої, І. Диченка, О. Лагутенко, А. Німенка, Б. Певного, В. Сидоренка й ін. обґрунтовано мистецьке явище вітчизняного авангарду як індивідуального прояву мистецької течії. Як зазначає доктор мистецтвознавства Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (далі – НАОМА) О. Лагутенко, саме у 20-ті рр. ХХ ст. авангард став основою вираження художнього образу в Україні (Лагутенко, 2007: 35).

Мета статті – проаналізувати особливості художнього оформлення нотних видань 20-х рр. ХХ ст. (на прикладі ілюстрацій Г. Берковича), визначити їх типи та види.

Виклад основного матеріалу. У 20-х рр. ХХ ст. в мистецькому середовищі відбувалися активні пошуки й експерименти щодо розвитку оздоблювальної графіки, книжково-журналь-

ної обкладинки, художнього оформлення книг і нотних видань (Івченко, 2012: 129). Книжкова графіка прагне до ідейно-художньої єдності з літературними (музичним) текстом, її мета – підвищення привабливості декоративного оформлення обгортки видань (Канішина, 1996: 129). Під час дослідження особливостей художнього оформлення нотних видань того соціально-історичного періоду доцільним буде звернення до ілюстративних робіт Григорія Борисовича Берковича, з метою розширення відомостей про його творчу діяльність. У бібліографічному довіднику «Мистецтво України» зазначено короткі відомості про Г. Берковича (1905 р., с. Верхній Рогачик, – 1976 р., Харків) – українського живописця, графіка, талановитого митця, випускника Київського художнього інституту. Зазначено особливості формування його художнього стилю під впливом видатних художників-педагогів: К. Єлеви, Ф. Кричевського, В. Пальмова А. Тарана й ін. З 1926 р. митець був учасником республіканських і всесоюзних виставок, займався плакатним живописом і художньою ілюстрацією, станковою графікою. З 1928 р. Г. Беркович – член художнього об'єднання «Жовтень», яке пропагувало революційне мистецтво. У 1960 р. стає членом СХУ. У 1930 р. закінчив Київський художній інститут. Учасник республіканських (з 1929 р.) та всесоюзних (з 1932 р.) виставок. Викладав у Київському художньому інституті (1930–1931 рр.) та Харківському поліграфічному інституті (1932–1938 рр.). Працював у різних жанрах живопису, звертався до графіки в різних техніках (пастелі, літографії). Роботи художника позначені вмільм розкриттям теми й образів, живописною культурою вираження. Г. Беркович особливо трепетно ставився до поезії Великого Кобзаря. Значний доробок становлять цикли картин, літографій шевченкіани: «Т. Шевченко – художник» (1936, 1939 рр.), «В далекій неволі (Т. Шевченко з другом – солдатом

А. Оберемко» (1963–1964 рр.). Твори Г. Берковича зберігаються в Харківському художньому музеї, Канівському державному музеї-заповіднику Т. Шевченка. Аналіз енциклопедичних і довідникових джерел Радянського Союзу, Української Радянської Соціалістичної Республіки, незалежної України доводить відсутність інформації щодо діяльності Г. Берковича як ілюстратора нотних видань у 20-х рр. ХХ ст. Водночас у НБУВ зберігається більше 100 одиниць нотних видань із художнім оформленням Г. Берковича. Ці зразки художнього оформлення є незаперечним фактом вагомому вкладу митця в розвиток художньої ілюстрації вітчизняної книжкової культури. Більшість із них були надруковані у видавництві «Київське комерційне музичне підприємство» (далі – КМП) у 1926–1930 рр. Ґрунтовними для нашого дослідження є інформаційні дані І. Савченко про історію виникнення цього видавництва. Після експропріації фірми «Г. І. Їнджишек» у 1919 р. її було реорганізовано у КМП. Воно було підпорядковане Окружній інспектурі Народної освіти і проводило операції із продажу та розповсюдження нотних видань, після 1924 р. здійснювало додрукування нот зі старих нотних дощок (Савченко, 2007: 9–30). Спробуємо окреслити особливості художнього оформлення нотних видань Григорія Борисовича у 20-х рр. ХХ ст. у площині плинних мистецтвознавчих процесів.

На початку ХХ ст. у вітчизняній графіці відбуваються процеси пошуку нових художніх ідеалів, засобів, технік (значущість символізму, футуризму, кубізму та декоратизму) через упровадження національного в мистецтві. Специфічною рисою в 1920–1930 рр. в образотворчому мистецтві стає поєднання західноєвропейських новацій із національними особливостями, що дає підстави говорити про новий напрям – ствердження самобутніх рис українського національного стилю (Сидоренко, 2008: 31). Чудовий знавець народного мистецтва, Григорій Борисович, захопився ідеєю відродження національного в мистецтві, що відобразилося в його *ілюстраціях із використанням народних орнаментів, а також орнаментів «а-ля Г. Нарбут»*. Митця надихала ідея відродження нації, він широко експериментував, використовуючи різні техніки та засоби фольклорних традицій минулого України (Горбачов, 1996: 112). Стилiстика символiзму, усвідомлена крiзь призму української художньої традиції та впливу творчості Г. Нарбута, стала основою становлення національного напрямку в роботах ілюстратора. Художні обкладинки нотних видань Григорій Борисович будував на геометрично точній орга-

нізації всіх композиційних елементів: кольорове тло врівноважено білою площиною листа, декоративна та виразна лінія рослинного орнаменту гармонізована зі шрифтом, ілюстрація розташована пропорційно тексту, національна стилістика цілісна та лаконічна. Прихильність до народної образності виражено у використанні старовинних українських мотивів і орнаментів, а саме: виноградної лози, квітучих ланів на взірці аканта. Знаковість трипільської культури, її кольорової символіки, рослинність національних орнаментів трансформувалися в його творчості в непорушну цілісну ілюстративну систему українознавства. Яскравим прикладом цього художнього напрямку є ілюстрації художника до творів В. Заремби «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю», Б. Лятошинського «Є карії очі», «Збірника хороших співів на слова Т. Шевченка», В. Смекаліна «Чи ще співають» та ін. Ілюстрації художника до серії вокальних творів В. Смекаліна та В. Заремби ідентичні за формою оздоблення рамки, з характерними «нарбутівськими чорно-білими трикутниками та шрифтами» на тлі орнаментованих соняхів і грон винограду, що символізують розквіт, відродження нації, а в центрі – коло як імітація нарбутівської писанки.

Здійснюючи пошук національних мотивів у графіці (до нотних видань Б. Лятошинського, М. Радзівського, В. Смекаліна) та підкреслюючи власне українське походження, митець створює *ілюстрації, що стилізовано під вишиванку*. У художньому оформленні серій до нотних видань окремих композиторів (С. Прокоф'єв, М. Равель, Ф. Надененко, І. Стравінський та ін.) ілюстратор використовує *рисовані шрифти та лінії або фігури*, чим створює неповторний тип художньо-образної візуалізації певного митця. Продовжуючи неостильові ідеї Г. Нарбута, Г. Беркович особливо увагу у графіці приділив декоративності й витонченій пластиці ліній (Сидоренко, 2008: 11). Прикладом цього є створена серія до інструментальних творів М. Равеля (серед них «Sonatine», «Kaddisch» та ще п'ять п'єс); С. Прокоф'єва «Сказки старой бабушки».

Приблизно 70 ілюстрацій створено Г. Берковичем до інструментальних творів Василя Присовського (псевд. А. Овенберг; 1861–1917 рр.) – плодovitого композитора, піаніста, капельмейстера оркестру кадетського корпусу в Києві. Серед його музичних творів дуже відомі свого часу салонні мелодії, вальси, танці, зокрема: «Українська фантазія», «Українська шумка № 1», «Квіти любові», «Шумка», «Сумний спів», «Серенада», «Романс без слів», «Розбите життя» тощо (Савченко, 2007:

234–237). Художнє оформлення Г. Берковича до серії творів В. Присовського побудоване на контрасті геометричних фігур.

Занурившись у пошуки засобів художньої виразності та наслідуючи педагога-теоретика авангарду О. Богомазова, автора теоретичного трактату «Живопис та елементи» (1913–1914 рр.), Г. Беркович створює *ілюстрації зі структурними елементами* – різноманітними хвильовими лініями, точками, базовими геометричними фігурами, кольорами, ритмами як первинними елементами образного творення. Припускаємо, що, спираючись на тезу О. Богомазова, що «мистецтво – нескінченний ритм, митець – його чутливий резонатор», художник зосередився на взаємодії структурних елементів картини у сприйнятті глядача. Прикладом використання такого типу ілюстрацій є художнє оформлення до творів В. Кручиніна «В сером домике», «Как желтый лист», В. Чертінгіра «Марчета» та ін.

В іюстраціях Г. Берковича з *рисованими шрифтами та типографікою* відчутний вплив конструктивізму. Художник використовує форму, модуль, конструкцію як мінімальний засіб мистецького висловлювання. Ефекту складної динамічності досягає за допомогою застосування римських цифр, рисованих шрифтів, поєднання їх із типографікою та конструктивними орнаментами (наприклад, один із найвідоміших пролетарських орнаментів – з'єднані серп і молот). Зразком такого типу оформлення є роботи Г. Берковича до творів Я. Карасика «Там за стеною», Ф. Надененка «Жовтень».

Рисовані шрифти та лінії у стилі конструктивізму гарно скомпоновані, добре вправлені в геометричні фігури, літери нешаблонні, кожний напис підібрано індивідуально. Митець відкидає невмотивовану декоративність, схематизує мову мистецтва, звертається до елементів техніцизму, діагонально розподіляє композицію, руйнуючи її цілісність конструктивними геометричними формами. Конструктивізм відчутний у роботах до творів В. Золотарева «Памяти Парижской коммуны 1871», Н. Крамера «Мусмэ и мандарин», З. Маймана «Мне ничего не надо», «Душистые алые розы», «Гудочек», І. Рогового «Краснознаменная дивизия – 45».

Водночас художник намагається передати глибину сюжетності вокальних творів композиторів, із цією метою він підкреслює емоційно-образний зміст музики, прагне до цілісності художнього задуму. Деякі *ілюстрації спрямовані на відображення емоційної дієвості*. Ці роботи відзначаються оригінальністю задуму і досконаліми

формами вираження, внутрішньою цілісністю і точністю композиційно-образотворчих деталей. Митець постійно працює над певним типом шрифту, поєднує композицію малюнка з літерами, що стають елементами розкриття графічної композиції та настрою музичного твору. У техніці ілюстрації художник досягнув єдності лаконізму, символізму та стриманої експресії, що розгортається як колоритне полотно та досягає рівня поліграфічного витвору ілюстрації, зокрема в роботах до творів Г. Юріна «Король полета», Я. Карасіка «Мечь капитана», Дж. Робледо «Три часа ночи» та ін.

В *ілюстраціях із максимальним гротеском і гіперболою* («Ексцентрик», «Как самый глупый фокс», «О стиле и Вилли») Григорій Борисович поєднує мову символів, засобів геометричного моделювання композиційної форми, використовує елементи стилізації, гри, акцентування, перебільшення, «намагаючись виявити внутрішню суть явища чи форми, використовуючи метафори та гіперболи» (Горбачов, 1996: 197). Яскравими прикладами такого виду ілюстрації є роботи до творів Р. Катчера, З. Маймана, Дж. Робледо й ін.

Постійно здійснюючи пошук інноваційних прийомів, художник під час створення ілюстрацій до одного твору застосовує принцип різкого контрасту – змінює тип художнього оформлення (балет І. Стравінського «Петрушка», 1927–1928 рр.). Цей приклад доводить, що два видання одного твору спонукали художника до неперервного пошуку в художньому оформленні.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. починаються процеси згорання вітчизняних авангардних проявів. Ідеологією панівного режиму засуджувалася діяльність митців, яка не вписувалася в рамки «соціалістичного реалізму». Так, два видання романсу Ральфа Бенацькі «Для Вас» 1927 та 1929 рр., здійснені КМПУ, відрізняються художнім оформленням (присутність та відсутність символічного персонажу як образу композитора).

У процесі дослідження нотних видань 1920-х рр. ХХ ст. співробітниками НБУВ було виявлено криптонім Григорія Берковича – «ГБ», що дозволив безпомилково визначити авторство художника-ілюстратора в тих випадках, коли прізвище автора приховувалося чи його не було. Яскраву індивідуальність криптоніма «ГБ», проєктуючи його на особистість художника, відзначив академік В. Сидоренко, зазначивши, що «*уміння виявити характерне в людині яскраво демонструє його портретний графічний начерк*» (Сидоренко, 2008: 47).

Висновки. Отже, огляд художнього оформлення нотних видань 20-х рр. ХХ ст. відкрив

маловідому сторінку творчості Г. Берковича як яскравого новатора-ілюстратора, неординарного графіка, втілювача естетичних ідей вітчизняного авангарду. Спираючись на огляд сучасних мистецтвознавчих джерел, припускаємо, що авангардські спрямування художника і розквіт його багатогранних творчих задумів повною мірою не змогли реалізуватися під ідеологічним тиском, що примусило згорнути новаторські пошуки, зокрема

у просторі художнього оформлення книжкових видань.

Подальші книгознавчі та бібліографічні дослідження працівників НБУВ спрямовані на огляд художнього оформлення нотних видань митцями України, розшифрування криптонімів і псевдонімів, розширення мистецтвознавчих відомостей про напрями творчої діяльності малодосліджених художників-оформлювачів того часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бобришева І. Українські нотні видання вокальних творів 1924–1930 рр.: поповнення національного бібліографічного репертуару. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2009. Вип. 24. С. 182–188.
2. Вакульчук О. Інструментальна музика в українських нотних виданнях 1923–1934 рр. : монографія / наук. ред. Л. Івченко ; наук. консультант В. Омельчук ; НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2011. 184 с.
3. Горбачов Д. Український авангард 1910–1930 рр. : альбом. Київ : Мистецтво, 1996. 400 с.
4. Івченко Л., Вакульчук О. Українські нотні видання 1923–1934 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (інструментальна музика). Київ : Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2009.
5. Івченко Л., Бобришева І. Українські нотні видання 1924–1930 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (вокальна музика) : науковий каталог / наук. ред. В. Омельчук ; НАН України. Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2012. 395 с.
6. Канишина Н. Синтез національних та західноєвропейських ідей в українському художньому авангарді першої третини ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету*. 1996. № 2. С. 129–133.
7. Лагутенко О. Нариси з історії української графіки ХХ століття. Київ : Грані-Т, 2007. 168 с.
8. Савченко І. Українські нотні видання 1917–1923 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : науковий каталог / наук. ред. Л. Івченко ; НАН України. Національна б-ка України імені В. І. Вернадського. Київ, 2007. 384 с.
9. Сидоренко В. Візуальне мистецтво від авангардних зрушень до новітніх спрямувань: розвиток візуального мистецтва України ХХ–ХХІ ст. Ін-т проблем сучасн. мист-ва Акад. мист-в України. Київ : ВХ, 2008, 215 с.

REFERENCES

1. Bobrysheva I. Ukraini notni vydannia vokalnykh tvoriv 1924–1930 rr. Popovnennia natsionalnoho bibliografichnoho repertuaru [Ukrainian sheet music editions of vocal works of 1924–1930: replenishment of the national bibliographic repertoire]. *Scientific works of the Vernadskyi National Library of Ukraine*. Kyiv, 2009. № 24. P. 182–188 [in Ukrainian].
2. Vakulchuk O. Instrumentalna muzyka v ukrainskykh notnykh vydanniakh 1923–1934 : monohrafiia [Instrumental music in the Ukrainian sheet music editions 1923–1934 : monograph]. NAS of Ukraine, Nat. library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi ; scientific consultant V. Omelchuk ; scientific. ed. L. Ivchenko. Kyiv : NLUV, 2011. 184 p. [in Ukrainian].
3. Horbachov D. Ukraini avanhard 1910–1930 : albom [The Ukraini avanhard of 1910–1930 : an album. Kyiv : Mystetstvo, 1996. 400 p.] [in Ukrainian].
4. Ivchenko L., Vakulchuk O. Ukraini notni vydannia 1923–1934 rokiv u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (instrumentalna muzyka) [Ukrainian sheet music editions of 1923–1934 in the funds of the Vernadskyi National Library of Ukraine (instrumental music)]. Kyiv : National Academy of Sciences of Ukraine, National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, 2009. 330 p. [in Ukrainian].
5. Ivchenko L., Bobrysheva I. Ukraini notni vydannia 1924–1930 rr. u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (vokalna muzyka) : naukovyi kataloh [Ukrainian sheet music editions of 1924–1930 in the funds of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi (vocal music) : scientific catalog ; computer software by K. Lobuzina ; NAS of Ukraine. Nat. library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi ; scientific. V. Omelchuk. Kyiv : NLUV, 2012, 395 p. [in Ukrainian].
6. Kanishyna N. Syntez natsionalnykh ta zakhidnoevropeiskykh idei v ukrainskomu khudozhnomu avanhardi pershoi tretyny XX stolittia [Synthesis of the National and Western European ideas in the Ukrainian artistic avant-garde of the first third of the XX century. Scientific periodical of the Volyn State University. Lutsk, 1996. № 2. P. 129–133 [in Ukrainian].
7. Lahutenko O. Narisy z istorii ukrainskoi hrafiky XX stolittia [Essays on the history of Ukrainian graphics of the XX century]. Kyiv : Hrani-T, 2007. 168 p. [in Ukrainian].
8. Savchenko I. Ukraini notni vydannia 1917–1923 rokiv u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho : naukovyi kataloh. [National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi : scientific catalog ; NAS of Ukraine. National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi ; scientific ed. L. Ivchenko. Kyiv, 2007. 384 p. [in Ukrainian].
9. Sydorenko V. Vizualne mystetstvo vid avanhardnykh zrushen do novitnikh spriamuvan: rozvytok vizualnoho mystetstva Ukrainy XX–XXI stolit. [Visual art from avant-garde displacements to the newest trends: development of visual art of Ukraine of the XX–XXI centuries]. Institute of the problems of modern art of the Academy of Arts of Ukraine. Kiev : VH, 2008, 215 p. [in Ukrainian].